

позначалось на їх фізичному та моральному здоров'ї. Найкраще міг влаштувати своє життя, кар'єру і побут той, хто був здатний завести потрібні знайомства, «домовитися» з важливими особами, а іноді й збрехати, звести наклеп або зрадити.

Загалом, матеріально-побутове становище науково-педагогічної інтелігенції в Українській РСР в післявоєнне десятиліття було складним. Причинами низької якості життя інтелігенції УРСР були наслідки війни, пріоритетний розвиток важкої промисловості та військових програм, нехтування соціальною сферою з боку держави.

Незадовільне матеріальне становище та брак більшості життєво необхідних товарів знижували рівень і якість життя педагогів. Влада, намагаючись зрівняти всі соціальні групи населення на побутовому рівні, внесла загострення боротьби за існування, за право їсти та володіти найнеобхіднішим. В Україні було створено систему централізованого розподілу, що зробило можливим маніпулювати людьми. Водночас, не можна стверджувати, що владні структури не намагалися розв'язати матеріально-побутові труднощі та не звертали уваги на становище викладачів, але цей процес проходив надто повільно, що впливало на самопочуття і настрої останніх. Цінність особи, комфорт і зручність її існування не розглядалися владою як першочергові завдання. Між декларованими соціалістичними гаслами, які виголошувались з трибун і друкувались на шпальтах газет, та умовами життя науково-педагогічної інтелігенції пролягала нездоланна прірва. Висловлювати невдоволення було небезпечно, адже критика влади розцінювалась як «ворожі прояви», відтак більшість представників науково-педагогічної інтелігенції мовчки переживали весь тягар матеріальної скрути.

§ 3. Морально-психологічний стан викладачів

Морально-психологічний стан людини не є відірваною частиною від реальних проявів життя, не може розглядатися ізольовано від соціально-економічних умов, у яких проходить діяльність особи. Друга світова війна стала визначною подією в житті всього українського народу. Події війни змінили життя багатьох, примусили переглянути систему попередніх цінностей, відмовитись від ілюзій минулого і навчитися жити за новими законами. Війна не тільки призвела до величезних людських і матеріальних втрат, вона вплинула на свідомість, морально-психологічний стан мільйонів людей. Після війни українське суспільство, як і все радянське, стало іншим. За оцінкою Є. Зубкової, це було суспільство, що вийшло із війни, а разом з ним прийшли нові механізми суспільної поведінки, зміна почуттів і настроїв людей³⁵⁷. Зрозуміло, що без усвідомлення феномену війни, який

увійшов у моральні орієнтири поколінь, не зрозуміти всієї післявоєнної історії та механізмів формування суспільної думки.

З фронту повернулись люди, які пройшли пекло кривавих боїв, пережили біль втрати рідних, щоденні картини смерті. Не менших випробувань зазнали й ті, хто перебував на окупованій території, а також у тилу. Беззаперечно, що на свідомості цих людей позначились зовнішні ознаки, де саме вони перебували під час війни. Слід визнати, що нещадна окупаційна політика мала позитивні моменти для комуністичної влади. І. Верба, пишучи про діяльність викладачки Київського університету в окупованому місті Н. Полонської-Василенко, зазначає: «Кінець війни і вражаючі успіхи радянської армії викликали в середовищі викладачів прокомуністичні симпатії, почався процес політичного хитання. На цьому тлі посилювався тиск німецько-гітлерівських каральних органів...»³⁵⁸.

Разом з тим війна сприяла переосмисленню попередніх комуністичних поглядів у суспільстві, особливо серед тієї частини, яка мала змогу побачити життя в країнах Європи. Усі вони зазнали чужих для системи ідеологічних впливів. «Контраст між рівнем життя в Європі і у нас, контраст, з яким зіткнулись мільйони людей, що воювали, був моральним і психологічним ударом», – згадував відомий радянський письменник К. Симонов³⁵⁹. Влада з підозрою ставилась до кожного, хто на деякий час вийшов з-під контролю радянської ідеологічної машини. Уже в останні дні війни сталінський режим за будь-яку ціну намагався відновити тотальний контроль над свідомістю, встановити певний бар'єр між радянською дійсністю й рештою світу. Екстремальність військового буття пробудила в людині можливість варіативно мислити, критично оцінювати ситуацію, порівнювати і вибирати рішення – саме в цій можливості крилась потенційна загроза для режиму, який розраховував, по суті, на суб'єкта, який мислить в обмежених рамках дозволеного³⁶⁰.

Без сумніву, що війна внесла свої корективи у морально-психологічний стан професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ: з'явилося прагнення самостійно осмислити пережите за роки війни і все, що відбулось у суспільстві у передвоєнні роки, запанувала надія на краще життя. Як зазначив Д. Волкогонов: «Сталін відчував, що після закінчення війни у народі, і особливо серед інтелігенції, з'явилося ледь помітне, але реальне очікування змін... Війна якось розкріпачила людей...»³⁶¹.

З закінчення війни влада поступово відновлює контроль над суспільством. Пропагандою, численними ідеологічними кампаніями, репресіями вона намагається поширити моральні цінності, соціальні установки, мотивацію населення відповідно до офіційної ідеології. Стратегічний курс партійно-державного управління економікою, культурою, ідейно-політичним, духовним життям в УРСР, як і в інших

республіках СРСР, у перші повоєнні роки полягав у зміцненні сталінського тоталітарного режиму з допомогою однопартійності, нетерпимості до інакомислення і плюралізму думок, постійного ідеологічного тиску на всі сфери культурного життя, особливо на творчу інтелігенцію, застосування насилля і репресій проти прогресивних сил, – зауважує В. Юрчук³⁶².

Науково-педагогічна інтелігенція повинна була стати тим ланцюгом, який би зв'язував та поширював у середовищі молодого покоління – студентства – стереотипи комуністичного нігілізму. Влада завжди вважала інтелігенцію дзеркалом суспільної думки і з допомогою інтелектуалів формувала цю думку на свою користь.

Період другої половини 40-х – першої половини 50-х рр. займає особливе місце в радянській історії, тому що в психології суспільства відбулись значні зміни, пов'язані з формуванням особливих настроїв. Більшість з них пов'язані з надією на пом'якшення політичного режиму, яка проте виявилась ілюзією. Як і все суспільство, представники науково-педагогічної інтелігенції очікували, що після завершення війни відбудеться пом'якшення режиму. Доктор історичних наук І. Рибалка, який працював у ХДУ ім. О.М. Горького, згадуючи про ті роки, зазначає: «Всі сходилися на тому, що по війні будемо жити заможніше, вільніше, краще»³⁶³. Війна посилила відчуття національної єдності, патріотизму, оптимізму щодо майбутнього. Можна з впевненістю стверджувати, що війна дещо лібералізувала морально-психологічні настанови науково-педагогічної інтелігенції. Це, зрозуміло, йшло в розріз з генеральною лінією партії.

Оптимізм і надія на краще життя створювали особливу післяпереможну атмосферу в суспільстві. Як згадував аспірант академіка М. Возняка стосовно післявоєнних подій: «Спочатку це була велика віра і надія на правильну національну політику влади і уряду. З 1946 року наступив період поступового розчарування й боротьби за виживання... навіть у формі обов'язкових для тих часів подяк на честь “вождя пролетаріату”»³⁶⁴.

На тлі ейфорії від перемоги владні структури одразу розпочали «виховання» та «перевиховання» науково-педагогічної інтелігенції. Й. Сталін прагнув здійснити нову тотальну психологічну мобілізацію. Необхідно було витравити «буржуазний душок», привнесений у суспільство під час контактів радянських людей з іноземцями у звільненій Європі³⁶⁵. Головна мета вбачалася в тому, щоб відновити такий моральний стан суспільства, а особливо серед інтелігентських кіл, який не буде загрозою для системи.

Суспільство, яке пройшло через усі жахи Другої світової війни, вже не було таким заляканим, як раніше. Тому Й. Сталін розгорнув нову хвилю терору. Не відмовляючись від довоєнних методів фізичного знищення, режим зробив акцент на більш витонченому терорі – морально-

психологічному. Гучні кампанії, звинувачення, звільнення з роботи виступали уособленням психологічного терору, так як, по-перше, супроводжувались морально-психологічними методами розправ з безпосередніми об'єктами терору, а, по-друге, виступали засобом залякування решти населення.

Морально-психологічні настанови науково-педагогічної інтелігенції залежали від особливої післявоєнної повсякденності. Як відзначає Ю. Бадзьо, культурний рівень і морально-психологічний стан людності визначається істотною мірою культурною атмосферою і духовним кліматом країни³⁶⁶. Дослідниця повсякденності Н. Лебіна наголошує, що страх був найкращим засобом для процвітання культури Й. Сталіна, який став нормою для радянської ментальності³⁶⁷. «Постійний страх та примара репресивних акцій стали невід'ємною частиною тогочасного життя й плідної науково-академічної діяльності», – характеризує життя та діяльність викладачки Київського університету Н. Полонської-Василенко І. Верба³⁶⁸.

Будь-який вияв опору, непокори, непослуху жорстоко викорінювався. У державі знешкоджували всіх тих, хто потенційно не вписувався в створену систему, мав не ті погляди чи навіть смаки і звички. Деспотична і бюрократична держава шляхом залякування панувала не тільки над тілом, а й над душею народу³⁶⁹.

Психологічний стан жаху та відчаю в масі населення зумовлювався, насамперед, безпосереднім враженням від масових репресій. Радянська пропагандистська машина маніпулювала суспільною свідомістю, в одних випадках створюючи інформаційний вакуум, а в інших – вдаючись до організації показових судових процесів, перетворюючи їх на своєрідні політичні вистави, спрямовані на нагнітання психологічної істерії. В. Даниленко зазначає: «У повоєнний період радянські люди продовжували жити в умовах страху, адміністративно-силового тиску з боку влади, переслідувань і гонінь за будь-який непослух чи невиконання владних розпоряджень і рішень»³⁷⁰.

Викладачка Харківського сільськогосподарського інституту Пашкова наголошувала: «Набридли до смерті всі ці процеси, арешти й шпигуни, і це в тій країні, де на всіх зборах, в усіх газетах говорять про щасливе, радісне життя»³⁷¹. Непоодинокими були випадки, коли постійне навіювання страху серед педагогів призводило як до психологічних, так і до фізичних хвороб. Наприклад, в одному з анонімних листів, який було вилучено органами державної безпеки УРСР, викладач одного з ВНЗ зазначав: «Дирекція наша вся захворіла від страху. У одного кров з горла пішла і він позбувся голосу, у іншого з'явилась саркома під рукою і він пішов на операцію, інший запив з горя»³⁷².

Навіть після смерті Й. Сталіна страх залишався невід’ємною складовою морально-психологічного стану науково-педагогічної інтелігенції. Відомий історик І.Рибалка згадував: «Залишався страх, який просяк все ество кожного навіть перед мертвим Сталіним, за одним словом або помахом руки якого в один момент піднімалися зі своїх рідних місць і під проводом НКВС-КГБ переміщалися в невідомі місця, зникали тисячі, сотні тисяч його співвітчизників, цілі народи... Канули у вічність мільйони селян, інтелігентів, партійців, військових...»³⁷³. Страх ще довгі роки сковував свідомість та не давав розкритися творчим здібностям людини.

Потрапити «в неласку» означало втратити все – можливість працювати, а в гіршому випадку провести значний відрізок життя в таборах чи зовсім розпрощатись з життям. Каральні органи постійно афішували «виховні процеси над професурою» на зібраннях та в засобах масової інформації. Радянська влада показовими акціями над професурою наводила страх на інших представників науково-педагогічної інтелігенції, головною метою яких було відновити такий моральний-психологічний стан, який би не загрожував системі.

Історично склалося, що інтелігенція не була однорідною, монолітною масою за своїми світоглядними установками, стереотипами і стратегіями поведінки, за характером стосунків з комуністичною владою, з огляду на ціннісні, соціокультурні й морально-психологічні настанови. Частина науково-педагогічної інтелігенції у післявоєнний період обрала пристосуванство, споглядання, інша – підлабузництво, третя – неприязнь до комуністичної влади, четверта – навпаки щиро вірила в особливу позитивну роль партії в житті народу. Перемога у війні стала для багатьох ще одним переконливим доказом могутності політичного ладу, який сформувався в країні після 1917 р. Значна частина населення вірили в лозунги, справедливість того, що відбувалося в країні, в те, що комуністичний режим дійсно створює умови для нового, прекрасного життя, яке повинно здійснитись за найближчим історичним поворотом. На думку А. Оболонського, переважна кількість населення вірили в справедливість того, що відбувалось, в те, що режим дійсно створює умови для нового, прекрасного життя, яке вже зовсім близько, за найближчим історичним поворотом³⁷⁴. «Частина інтелектуалів свідомо й надзвичайно активно служила тоталітарній державі, яка купувала їх мозок, талант, здібності, забезпечуючи натомість вищий рівень життя...», – зазначає Г. Касьянов³⁷⁵.

Натомість та частина науково-педагогічної інтелігенції, світоглядні погляди яких йшли врозріз із настановами партії, щоб вижити у протистоянні з радянською владою та займатися науково-педагогічною роботою, обрала пристосуванство. Навчені «тримати язика за зубами» більшість представників науково-педагогічних кіл не наважувалися вголос

висловлювати свої думки. У своєму листі Г. Маленков, звертаючись до М. Хрущова зазначав: «...місцеві вчені не хочуть займатися викриттям злочинної ролі Мазепи, чи стародавніх зв'язків Львова з Москвою, з усією Руссю, а якщо і роблять, то несміливо, оглядаючись, під примусом, зовсім не з тим ентузіазмом...»³⁷⁶. Для того, щоб мати можливість вести педагогічну і наукову діяльність, більша частина викладачів була змушена вести подвійне інтелектуальне і духовне життя. Одне – у всіх на виду, коли людина повторювала комуністичні постулати, інше – людина розкривала своє справжнє ество, обмежуючись колом найбільш довірених осіб. Більшість людей взагалі нікому не довіряли свої потаємні думки, залишаючись сам на сам з собою, побоюючись «стукачів». Викладач Дніпропетровського університету Н. Воробйов зазначав: «На жаль, більшість людей наділи на себе зараз маску удавання в науці. І діють, і говорять те, що не думають, хоча і знають свою долю за попередні гріхи»³⁷⁷.

Як зазначають Л. Гордон і Е. Клопов, уже в наступних поколіннях елементи подвійного мислення нерідко призводять до проявів відкритої аморальності і бездуховності³⁷⁸. Потрібно зазначити, що питання пристосуванства є найбільш складним при вивченні морально-психологічного стану викладачів, що зумовлене з обмеженістю джерельної бази, адже ці особи не залишали жодних компрометуючих фактів і думок. Останнім часом почали з'являтися окремі спогади учасників тих подій, які проливають світло в цьому питанні. Так, учень завідуючого кафедрою української літератури Львівського університету ім. І. Франка академіка М. Возняка, згадуючи про нього, зазначав: «Він ковтав ці “гіркі пігулки” хоч із відразою, але мовчки, терпляче... бо конче хотів бачити свою книжку надрукованою. Це був прихований компроміс вченого з партійною політикою. “Я зробив книжку, а ви робіть з нею, що хочете” – приблизно так пояснював він свою позицію та ще й підкреслював щиро-щиро, що писати інакше не може, бо і не вміє»³⁷⁹.

Незважаючи, на те що наслідки протистояння з тогочасною командно-адміністративною системою були сумні, деякі представники викладацького загалу офіційно афішували неприязнь до комуністичних настанов. Так, професор І. Фисанович відзначав, що «партія – це політична соска, якої ми не потребуємо...»³⁸⁰. Як правило, з тими, хто не був згоден служити партії, досить швидко, навіть без будь-яких аргументів та пояснень, розправлялись, знищували морально. Показовим є лист викладача КДПІ ім. О.М. Горького А. Карпенка, який відмовився бути штатним пропагандистом: «Коли я звернувся в міському КП(б)У до тов. Пашка, щоб мені надали в будь-якому вузі ще півставки, останній відповів, що вільних місць немає. Тоді тов. Пашко заявив, що він надасть мені направлення тільки при умові, що я стану штатним пропагандистом».

Відмовившись від цієї пропозиції, А. Карпенко наголошував: «...мій теперішній моральний і матеріальний стан ставить мене у відчай. Майже два місяці без роботи і без грошей, не по своїй вині... безперспективність і безнадійність мого теперішнього стану, а значить і майбутнього...»³⁸¹. У 1945–1955 рр. лише незначна частина професорсько-викладацьких кадрів висловлювала своє незадоволення політикою уряду і партії, більша частина педагогів вважала за потрібне мовчати.

Одним із найбільш принципових завдань радянської системи було повне подолання індивідуалізму серед населення. Одним із заходів було обрано метод «колективізації» науково-педагогічної діяльності викладацьких кадрів. Цей метод полягав у принципі колективної відповідальності за результати роботи, який, до-речі, полегшував партії нагляд та маніпулювання соціальною поведінкою. Викриття неблагонадійних здійснювала сама ж інтелігенція: «колективи» на численних партійних засіданнях чутливо реагували на будь-які аномалії у поведінці своїх членів. Опинитися ж поза межами «стадного мислення» автоматично означало перетворення особи на ізгоя. У колективну свідомість радянського суспільства партійні структури вмонтовували антиіндивідуальність.

Утопія рівності, що панувала в соціумі, призвела до терору проти тих, хто не вписувався в систему. До того ж чим талановитішим був представник науково-педагогічної інтелігенції, тим частіше він відчував елементи лицемірства щодо своєї діяльності. У сталінський період людина не повинна була виділятися з «сірої маси» народу. Як зазначає Є. Зубкова: «Було елементарно вульгаризовано один з традиційних духовних принципів самоідентифікації інтелігенції»³⁸². Індивідуалізм асоціювався з егоїзмом. Моральний стандарт тих часів – служити інтересам партії, а колективний інтерес має пріоритет над особистим.

Протягом досліджуваного періоду в середовищі науково-педагогічної інтелігенції спостерігалися елементи інтелектуального послаблення, сірості, стандартизації та неоригінальності. Запровадження зрівнялівки, партійне ставлення до науково-педагогічної інтелігенції згубно позначилося на їхньому становищі в суспільстві, на морально-психологічному стані, коли професорсько-викладацький склад вищої школи цінували не за професіоналізм, компетентність чи освіченість, а за особисту відданість та підлабузництво. На шпальтах газет постійно нагадувалось: «Вся система навчання повинна бути перейнята духом більшовицької партії. Викладання усіх дисциплін повинно проводитись на основі марксистсько-ленінської методології, бути побільшовицькому войовничим, непримиренним до антинаукових буржуазних концепцій. Це величезною мірою залежить від ідейного загартування професорів і викладачів. Невпинно провадити роботу з ідейно-політичного виховання

викладацького складу, боротися з елементами аполітичності, діляцтва і кастової замкнутості в його середовищі...» зазначалось 9 січня 1948 р. в газеті «За радянські кадри»³⁸³.

Політична цензура, кадрова політика, ідеологічні чистки, репресивні заходи стали причиною загострення конфлікту між особистістю та суспільством, поставили нездоланий бар'єр перед вільною інтелектуальною працею професорсько-викладацьких кадрів УРСР. Робилося все задля відсутності стимулів для розвитку індивідуальності, реалізації творчих можливостей, задоволення духовних потреб. Інтелектуали, інтелігенція взагалі мали орієнтуватися не на загальнолюдські цінності й норми демократичної політичної культури, а на нетерпимість до інакодумства, ідейного й теоретичного плюралізму³⁸⁴.

Обмеження інтелектуальної свободи, перетворення особистості на «коліщатко» і «гвинтик» єдиної системи стало важливим чинником формування радянської науково-педагогічної інтелігенції. У зазначений період, коли була заборонена вільна інтелектуальна праця, зникає методика критичного мислення, судження та об'єктивності. Професорсько-викладацька спільнота була позбавлена легітимної можливості свободи вибору, ідей, цінностей та переконань. Їх змушували позбуватися найважливіших атрибутів моралі: совісті, критичної рефлексії, можливості існування «різних правд» з широкого кола наукових питань.

Для духовного життя науково-педагогічної інтелігенції була характерна обмеженість мислення. Практика закордонних конференцій, теоретичних читань, наукових зустрічей була повністю заборонена. Ніякої достовірної інформації про життя іншої частини світу фактично не було. Вироблялась одномірність суспільної свідомості й світогляду, які вмонтовувались у систему цінностей тоталітарної держави. Як згадує Ю. Поляков: «Все це призвело до зниження морального рівня, погіршення клімату в наукових колективах. Нормальні дискусії стали майже неможливі. Писати стало все важче і небезпечніше»³⁸⁵. Внаслідок чого почали проявлятися елементи байдужості та апатії, надмірна авторитарність душила ініціативу.

У свідомості науково-педагогічної інтелігенції розвивались такі риси, як однодумність або заперечення будь-якої свободи думок. Потрібно наголосити, що смаки, погляди правлячої партії, більш того, однієї людини – Сталіна, – стали обов'язковими для всіх. Будь-які прояви інакодумства в середовищі науково-педагогічної інтелігенції були неприпустимими. Як згадував І. Рибалка: «Надто пильно стежило партійне керівництво за політичними настроями в трудових колективах, особливо серед інтелігенції, в навчальних закладах, творчих організаціях і установах культури. Найменші висловлювання, які хоч трохи розходилися з партійними догмами, оцінювалися надто гостро»³⁸⁶.

Побоюючись розправ, представники професорсько-викладацьких колективів уникали будь-яких натяків на самостійне мислення і його можливі джерела. На думку А. Оболонського, головна трагедія інтелектуалів полягала в тому, що були повністю перекресленні фундаментальні основи інтелігентського існування – можливість вільного обміну думками і відносна матеріальна незалежність³⁸⁷. Науковці стали мовчазними і недовірливими. Звісно, це не могло не формувати в їхній свідомості комплексу власної неповноцінності, відчуття безпорадності, безперспективності. Приниження на очах колег тих представників науково-педагогічної інтелігенції, які ще не повністю засвоїли партійні догми, стало повсякденним явищем. Наприклад, один із викладачів Дніпропетровського університету зазначав: «Відомого професора Дніпропетровського університету А. Рейнгарда змусили припинюватися /як останнього хлопчика/. Сімдесятилітній старий каявся, що не засвоїв основ марксизму-ленінізму»³⁸⁸.

У сталінські роки будь-якій особі у суспільстві доводилось довгі десятиліття жити під пресом підозри, недовіри, особистої та громадсько-суспільної обмеженості. Звертає на себе увагу той факт, що вимога повного підкорення владним структурам привнесла значні деформації у моральні-етичні настанови людей. «Доноси, наклепи, політичні ображення...увішли в суспільне життя, стали частиною побуту», – відзначають Л. Гордон і Е. Клопов³⁸⁹.

На думку А. Оболонського, вже з початку 1930-х рр. з'явилися і почали інтенсивно розвиватись симптоми занепаду і навіть виродження моральних цінностей інтелігенції, відбувся її психологічний злам³⁹⁰. Постійна присутність страху в колі професорсько-викладацьких колективів і повне підпорядкування безмежній владі спотворили морально-психологічну атмосферу у ВНЗ і сприяли зростанню підлості й аморальності. Доказом цього є численні архівні документи та сторінки центральних і місцевих газет, сповнені статтями, в яких паплюжили видатних діячів науково-педагогічної інтелігенції. Варто зауважити, що в усіх ВНЗ України була створена і на повну потужність функціонувала локальна «підсистема страху», що базувалась в першу чергу на постійних «проробках» і «чистках», численних партійних зборах та засіданнях кафедр. Професори, які читали загальні лекції і виходили таким чином на великі студентські аудиторії, особливо піддавались небезпеці, а про найменший їхній критичний вислів одразу ж повідомляли сумлінні «стукачі»³⁹¹. Загальновідомо, що постійне побоювання покарання, на жаль, розвиває не тільки дисциплінованість, а й брехливість.

Страх викликав серед певної категорії науково-педагогічної інтелігенції прагнення наслідувати культ особи Сталіна в рамках можливостей,

відведених їм тією чи іншою посадою. Цій же «підсистемі» слугував і режим тоталітарного підсилювання – «сексотства», культивований керівництвом ВНЗ і його слухняними (добровільно чи з примусу) маріонетками – викладачами, які, як правило, не відзначались особливими успіхами в науці й освіті, але досить старанно відшукували «неблагонадійних». «Сексотство» було одним із найганебніших явищ, породжених сталінською тоталітарною системою. Особлива роль в системі «сексотства» відводилась вузівським агітаторам і пропагандистам, які були «очима» та «вухами», і доповідати про стан справ у ВНЗ. Суттєвою причиною «сексотства» був також фізіологічний страх людей, бажання врятуватися в такий спосіб від репресій. Зокрема, потрібно зазначити, що серед донощиків одні були впевнені, що роблять благородну справу, інші ж взагалі забували про совість і просто намагались використати донос у корисливих цілях.

Архівні матеріали подають повну картину масштабів сексотства, доноси стали невід'ємною частиною життя викладацьких колективів ВНЗ, за викриття «негативних явищ» у роботі колег людина піднімалася на щабель вище в очах представників партійних організацій. Мали місце випадки, коли доноси писались навіть найближчим оточенням: колегами, друзями, родичами. І. Верба описав один із епізодів життя Н. Полонської-Василенко: «Хтось з “недавніх знайомих” написав розлогу, уїдливу і підлу характеристику на неї, побудовану в кращих традиціях імперських часів»³⁹².

Написання доносів на своїх колег, до чого вдавалися деякі представники науково-педагогічної інтелігенції, призводило до занепаду притаманних для цієї верстви високих моральних цінностей. Але навіть за цих умов певна частина інтелігенції не відступала від своїх етичних принципів, хоча й змушена була платити за це звільненням з роботи, свободою чи й життям. На думку С. Цвилюка, ідеологічна нетерпимість й некомпетентна критика створювали в наукових колективах обстановку підозрілості, недовіри, ворожості, що призводило до згорання багатьох напрямів важливих досліджень, особливо в сфері суспільствознавства і фундаментальних наук³⁹³.

Повна ідеологізація моральних настанов інтелігенції була б неможлива без усунення впливу релігії. Під час війни та в перші повоєнні роки збільшилась кількість релігійних громад та їх прихожан, населення відчувало потребу в духовності. Значна частина українського населення, користуючись тим, що окупаційна влада ліберально ставилась до віруючих, знову повернулася до забутих цінностей³⁹⁴. Але вже з 1948 р. відроджується активна антирелігійна кампанія. Більшість істориків зазначають, що в часи політичних та економічних негараздів, коли втрачалася віра у владу, людині залишалось сподіватися на саму себе або

на Бога. Цілком закономірно, що в умовах післявоєнного періоду науково-педагогічна інтелігенція, втративши всіляку віру в правочинність з боку офіційної влади, все більше починає звертатися до Бога. Цей процес нескладно пояснити: часто люди знаходили у вірі необхідну підтримку, яку втратили разом із втратою близьких людей, сім'ї. Значна частина науково-педагогічної інтелігенції, не зважаючи на заборони, відвідували храми, здійснювали обряди, святкували релігійні свята. У післявоєнний період діяльність православної церкви та інших релігійних конфесій було фактично зведено нанівець, релігійне життя було загнане у глухе підпілля.

В. Полохало вважає, що діапазон самовияву й самоствердження деякої частини інтелектуалів у конкретних соціально-політичних вимірах був надзвичайно широкий та мінливий: від радикального нігілізму й опозиції щодо політичного режиму до повної соціальної апатії та ізольованості від життя суспільства; від поліпшення свого соціального статусу до цілковитої соціальної деградації (йдеться про алкоголізм, наркоманію, суїцид, як єдиний вихід із ситуації глухого кута)³⁹⁵. Практика «єдино правильної ідеології» викликала своєрідну реакцію у середовищі професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ, породжувала і стимулювала глибокі розшарування. Суспільно-політичне становище сталінського періоду, відчуття страху підштовхувало людину до різних форм поведінки, а найбільш психологічно уразливих осіб – до алкоголізму, який був реальністю радянського суспільства. Як зазначає російська дослідниця Н. Лебіна: «Причиною алкоголізму може бути відчуття соціальної нестабільності, бажання відійти від необхідності вирішення цілого ряду проблем»³⁹⁶. Радянська ідеологічна машина подекуди штовхала найбільш уразливих представників інтелігенції до неадекватних аморальних вчинків

Ще одним проявом розмивання традиційних морально-етичних норм у колі професорсько-викладацьких кадрів було хабарництво та корупція. Наприклад, архівні матеріали зафіксували факт, коли ректор Дніпропетровського медичного інституту Тростянецький та викладачі цього ж ВНЗ професори Миртовський, Зазибін та інші брали хабарі, водночас, як зазначалось, жодного прізвища тих, хто давав хабарі, не повідомляється через те, що студенти побоюються говорити про це³⁹⁷. У післявоєнний період хабарництво процвітало в усіх сферах життя, для значної частини суспільства це була одна з можливостей доступу до матеріальних благ, хоча і доводилось поступатись моральними цінностями та совістю. Наприклад, студентка Київського медичного інституту Б. Броварник у листуванні до своєї подруги Р. Поляк зазначала: «...в Києві ні одного паперу не можна отримати без грошей, на все встановлена особлива такса... 5000 руб. гарантує безболісний вступ в інститут взагалі, а 10 000 руб. у медичний інститут і стоматологічний

інститут»³⁹⁸. Водночас, середньомісячна зарплата робітників у народному господарстві в цей період у середньому складала 600–700 руб.

Документи досліджуваних років дають змогу стверджувати, що постійний страх та критика, нервово виснаження досить часто призводили до фізичних захворювань серед представників науково-педагогічної інтелігенції. «Вже на самому початку, коли критика була в дійсності слабка, я сприймав її болісно – у мене посилювались головні болі, почалось безсоння і загострення хвороби очей на нервовому ґрунті... Вночі у мене безсоння, при чому голова працює, як мотор, і я починаю розуміти – в які моменти люди божеволіють. Взагалі я більше не можу... Спасіть мене!!!» – із боєм зазначав викладач Київського педагогічного інституту Є. Кирилук³⁹⁹. У перше повоєнне десятиліття серед науково-педагогічної інтелігенції УРСР досить поширеними були такі настрої, як депресія та психологічна перевтома. Репресивні акції сталінського режиму руйнували не тільки педагогічну культуру цього періоду, а й деформували майбутній розвиток українського суспільства, знижували моральний та культурний рівень науково-педагогічної інтелігенції УРСР.

З проаналізованого матеріалу можна зробити висновок, що на морально-психологічні орієнтири науково-педагогічної інтелігенції великий вплив справляв особливий психологічний клімат у країні другої половини 40-х – першої половини 50-х рр. ХХ ст. Події Другої світової війни значно вплинула на настрої, думки, моральний стан професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ: дали можливість варіативно мислити, критично осмислювати дійсність, що не узгоджувалось з політикою владних структур. Поряд з тим, для того щоб науково-педагогічна інтелігенція не відійшла від усталеної ідеології, партійні організації розгорнули терор, який здійснювався не фізичними методами, як це було перед війною, а морально-психологічними. В УРСР було встановлено атмосферу тотального страху – особливого психологічного стану. Як наслідок, постійна наявність страху, нервової напруги, почуття недовіри й підозри, які призводили до психологічної перевтоми, породжували настрої відчаю, розчарування, замкнутості, бездуховності, безініціативності, занепаду в середовищі професорсько-викладацьких кадрів ВНЗ.

Науково-педагогічна інтелігенція не була однорідною у своїх настроях та позиціях: одна частина обрала пристосуванство, споглядання, друга – підлабузництво, третя – неприязнь до комуністичної влади. У досліджуваний період у республіці були створені умови для повного викорінення традиційних духовних принципів науково-педагогічної інтелігенції. Численні ідеологічні чистки, утопія кадрової політики, репресивні заходи стали причиною загострення конфлікту між особистістю та суспільством, дії та думки не могли співіснувати разом, як

наслідок – серед професорсько-викладацьких кадрів проявляються елементи антиіндивідуалізму, соціальної апатії, деградації тощо.

Штучно створений інформативний вакуум призводив до одномірності мислення, свідомості та світогляду, погіршення клімату в науково-педагогічних колективах. Зникли найцінніші складники наукових дискусій – можливість обміну думками, наукова рефлексія, плюралізм думок. Професорсько-викладацькі кадри стали мовчазними, замкнутими. Формувався комплекс власної неповноцінності, відчуття безпорадності, немічності та безперспективності, відбувалося зниження морального рівня педагогів. Проявом розмивання традиційних морально-етичних норм професорсько-викладацьких кадрів були факти «сексотства», хабарництва, корупції та алкоголізму.

Отже, у повоєнні роки система моральних настанов науково-педагогічної інтелігенції була в прямій залежності від генеральної лінії ВКП(б), соціально-економічної, освітньої політики держави. Соціальна політика в СРСР мала патерналістський характер. Політико-ідеологічні кампанії 1940–1950-х рр. позначилися значними деформаціями морально-психологічного стану професорсько-викладацького складу ВНЗ України. Влада маніпулювала суспільною думкою в своїх політичних цілях, створюючи власний позитивний імідж, популізм був нормою повсякденності. Мова, що проникла у свідомість інтелігенції через гасла, доповіді, газети, журнали, радіо, а також насичення політичним змістом педагогічних і наукових текстів стали могутнім засобом придушення індивідуальності, свободи думки, руйнування духовності, культивування комуністичного образу життя, поведінки і мислення. Запровадження зрівнялівки, партійне ставлення до науково-педагогічної інтелігенції згубно позначилося на її становищі в суспільстві, коли професорсько-викладацький склад вищої школи цінували не за професіоналізм, компетентність чи освіченість, а за особисту відданість та підлабузництво. Утопія рівності призводила до того, що всі елементи індивідуалізму відкидалися, людина не повинна була виділятися з «сірої маси» народу. Відбулась заміна загальнолюдських цінностей «класовою етикою», зведення індивідуалізму до аморальності. Зникає методика критичного мислення, судження та об'єктивності в середовищі науково-педагогічної інтелігенції.

Урядова політика в системі вищої освіти зруйнувала «професорську культуру» з її усталеними морально-етичними нормами соціальної поведінки. Відбулось нівелювання ролі викладача як особистості в житті вищої школи та суспільства. Репресивна машина сталінізму в значній мірі перетворила активного та свідомого педагога на маргінала, пристосуванця до певної ситуації чи процесів, сліпого виконавця настанов.

Водночас, всупереч тотальному ідеологічному та адміністративному тиску, серед значної частини науково-педагогічної інтелігенції зберігались ті якості, які забезпечували їй авангардні позиції в суспільно-культурному та духовному прогресі.

- ³¹⁵ Синецкий А. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы. – М., 1950. – С. 103.
- ³¹⁶ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. – Кн. 3. – К., 1994. – С. 93.
- ³¹⁷ Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994. – С. 213.
- ³¹⁸ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). – Кн. 3. – С. 65–66.
- ³¹⁹ Верба І. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973). – К., 2000. – С. 186.
- ³²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 539. – Оп. 1. – Од. зб. 4082. – Арк. 6.
- ³²¹ Синецкий А. Указ. соч. – С. 102.
- ³²² ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Од. зб. 5. – Арк. 4.
- ³²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – 1946. – Оп. 23. – Од. зб. 3580. – Арк. 211.
- ³²⁴ Там само.
- ³²⁵ Научные кадры в СССР. Сборник документов и справочных материалов / Под. ред. акад. А.В. Топчиева. – М., 1959. – С. 258.
- ³²⁶ ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 30. – Од. зб. 3491. – Арк. 178–183.
- ³²⁷ Советская жизнь. 1946–1953 гг. / Сост. Е. Ю. Зубкова, Л. П. Кошелева, Г. А. Кузнецова. – М., 2003. – С. 501–502.
- ³²⁸ ЦДАВО України – Ф. 539. – Оп. 1. – Од. зб. 4203. – Арк. 88.
- ³²⁹ ЦДАГО України – Ф. 1. – Оп. 41. – Од. зб. 65. – Арк. 91.
- ³³⁰ Андреевский Г. Москва 20–30-ые годы. – М., 1998. – С. 312.
- ³³¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Од. зб. 37. – Арк. 121.
- ³³² ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 2765. – Арк. 88.
- ³³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 52. – Арк. 54.
- ³³⁴ Там само. – Оп. 23. – Од. зб. 871. – Арк. 210.
- ³³⁵ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 2765. – Арк. 83.
- ³³⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 3359. – Арк. 30.
- ³³⁷ Там само. – Оп. 70. – Од. зб. 52. – Арк. 54.
- ³³⁸ Янковська О. Соціальна політика радянської держави в містах України в 1945–1953 рр. за свідченнями громадян (на матеріалах НКВС–КДБ УРСР) // Україна ХХ ст.: культура. ідеологія. політика. Зб. ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 340.
- ³³⁹ Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 18.
- ³⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 2765. – Арк. 89.
- ³⁴¹ Лебина Н. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920–1930 годы. – СПб., 1999. – С. 216.
- ³⁴² ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Од. зб. 2765. – Арк. 88.
- ³⁴³ Там само. – Од. зб. 2761. – Арк. 220.
- ³⁴⁴ Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Т. 2 – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 168.
- ³⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 23. – Од. зб. 3359. – Арк. 39.
- ³⁴⁶ Там само. – Арк. 41.

-
- ³⁴⁷ Радянська освіта (Київ). – 1945 р.
- ³⁴⁸ Отечественная денежная реформа 1947 и реакция населения (по документам из «Особых папок») // История. – 1997. – № 6. – С. 134.
- ³⁴⁹ Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). – К., 2003. – С. 31.
- ³⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Од. зб. 29. – Арк. 87.
- ³⁵¹ Дімаров А. Прожити і розповісти // Березіль. – 1998. – № 3–4. – С. 30.
- ³⁵² Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции. – 2-е изд. – М., 1948. – С. 579–580.
- ³⁵³ Лебина Н. Указ. соч. – С. 183.
- ³⁵⁴ Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917–1991. – Смоленск, 2001. – С. 310.
- ³⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 31. – Од. зб. 193. – Арк. 131.
- ³⁵⁶ Нечиталюк М. «Честь праці». Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. – Львів, 2000. – С. 19.
- ³⁵⁷ Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – М., 2000. – С. 17.
- ³⁵⁸ Верба І. Вказ. праця. – С. 183.
- ³⁵⁹ Симонов К. Глазами человека моего поколения. Размышления о И.В. Сталине // Знамя. – 1988. – № 3. – С. 48.
- ³⁶⁰ Зубкова Е. Общественная атмосфера после войны (1945–1946) // Свободная мысль. – 1992. – № 6. – С. 6.
- ³⁶¹ Волгогонов Д. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна: У 2-х т. – Т. 2. – К., 1990. – С. 424.
- ³⁶² Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. – К., 1995. – С. 26.
- ³⁶³ Рибалка І. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. – Х., 1999. – С. 36.
- ³⁶⁴ Нечиталюк М. Вказ. праця. – С. 14.
- ³⁶⁵ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 925.
- ³⁶⁶ Бадзьо Ю. Право жити: Українці в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. – К., 1996. – С. 260.
- ³⁶⁷ Лебина Н. Указ. соч. – С. 156.
- ³⁶⁸ Верба І. Вказ. праця. – С. 160.
- ³⁶⁹ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 723.
- ³⁷⁰ Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період. (1945–1963 рр.) // Україна ХХ ст.: культура. ідеологія. політика: 3б.ст. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 4.
- ³⁷¹ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. – С. 536.
- ³⁷² Державний галузевий архів Служби безпеки України (далі – ДГАСБУ). – Ф. 16. – Оп. 22 (1951 р.). – Пор. 3. – Т. 26. – Арк. 13.
- ³⁷³ Рибалка І. Вказ. праця. – С. 118.
- ³⁷⁴ Оболонский А. Сталинизм и общество: морально-психологический аспект // Государство и право. – 1993. – № 3. – С. 123.
- ³⁷⁵ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х–30-х років. Соціальний портрет та історична доля. – К.; Едмонтон, 1992. – С. 181.
- ³⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. – Од. зб. 2. – Арк. 25.
- ³⁷⁷ ДГАСБУ. – Ф. 16. – Оп. 22 (1951 р.). – Пор. 3. – Т. 27. – Арк. 281.
- ³⁷⁸ Гордон Л., Клопов Э. Что это было? Размышления о предпосылках того, что случилось с нами в 30–40-е годы. – М., 1989. – С. 235.
- ³⁷⁹ Нечиталюк М. Вказ. праця. – С. 102.

-
- ³⁸⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Од. зб. 1858 – Арк. 18.
- ³⁸¹ Там само. – Оп. 41. – Од. зб. 36. – Арк. 48–49.
- ³⁸² Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953. – С. 183.
- ³⁸³ За радянські кадри. Газета органу парткому ректорату Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 1945–1955 рр. – С. 2.
- ³⁸⁴ Полохало. В. Интеллектуали та влада за часів комунізму та посткомунізму // Сучасність. – 1997. – № 9. – С. 113.
- ³⁸⁵ Поляков Ю. Историческая наука: люди и проблемы. – М., 1999. – С. 323.
- ³⁸⁶ Рибалка І. Вказ. праця. – С. 96.
- ³⁸⁷ Оболонський А. Указ. соч. – С. 116.
- ³⁸⁸ ДГАСБУ. – Ф. 16. – Оп. 22 (1951 р.). – Пор. 3. – Т. 27. – Арк. 281.
- ³⁸⁹ Гордон Л., Клопов Э. Указ. соч. – С. 230.
- ³⁹⁰ Оболонский А. Указ. соч. – С. 117.
- ³⁹¹ Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – М., 1999. – С. 200.
- ³⁹² Верба І. Вказ. праця. – С. 178.
- ³⁹³ Цвілюк А. Трагедія нескореної нації: Політичний і національний терор України в період сталінського тоталітаризму. – Одеса, 2005. – С. 138.
- ³⁹⁴ Ніколаєць Ю. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця, 1999. – С. 55.
- ³⁹⁵ Полохало. В. Вказ. праця. – С. 116.
- ³⁹⁶ Лебина Н. Указ. соч. – С. 42.
- ³⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Од. зб. 2851 – Арк. 1–2.
- ³⁹⁸ ДГАСБУ. – Ф. 16. – Оп. 8 (1950 р.). – Пор. 1. – Т. 17. – Арк. 99–101.
- ³⁹⁹ Державний архів м. Києва. – Ф. 1246. – Оп. 16. – Од. зб. 4. – Арк. 178–179.